

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

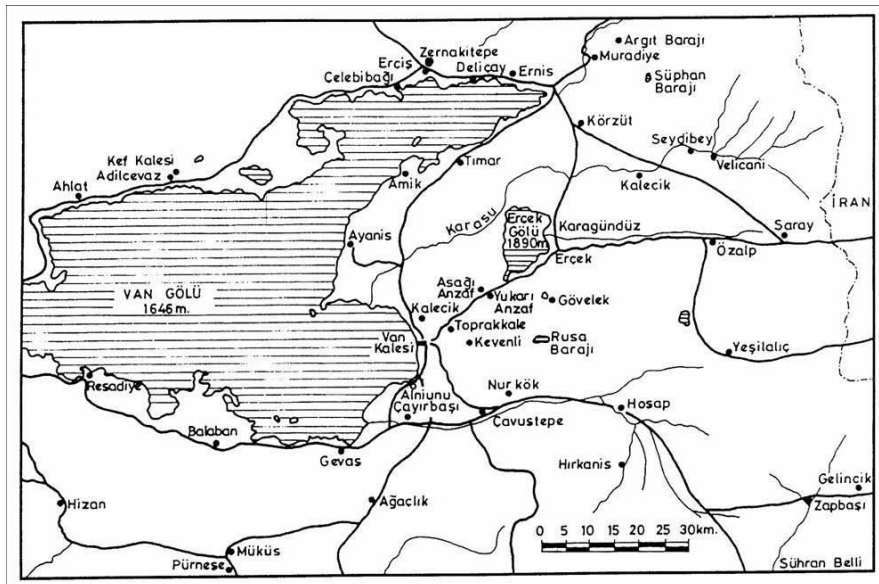
ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ,

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՆՈՒՆԵ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

«ԱՐՔՈՒՆԻ ՔԱՂԱՔ» ԶԱՐԻՇԱՏԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վանա լճի հյուսիսային կողմում, Ադի գետի ափին, «Ոսկե բլուր» (քրդերեն՝ Ջեռնակի թեփե) կոչված վայրում (նկ. 1) Չ. Բարնեյն ու Գ. Լավսոնը հայտնաբերեցին մի հին քաղաք, որի միջնաբերդը կառուցված է բարձր բլրի գագաթին, իսկ ստորոտի

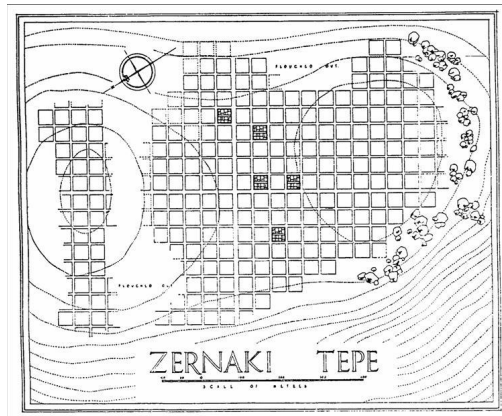
ՍԻՅՈՒՆ 1

հարթավայրում՝ ներքին քաղաքը: Բացվել են նախապես մտածված, կանոնավոր հավասարաչափ և փոխադրահայաց հատակագծով տիպային բնակելի տների զանգվածային կառուցապատումով թաղամասեր: Միատիպ քառակուսիների չափերն են 3,50x3,70 մ, արտաքին պատերի լայնությունը՝ 1,40-1,50 մ, իսկ միջնապատերինը՝ 1-1,10 մ: Ուղղագիծ, իրար զուգահեռ կամ ուղղահայաց փողոցների լայնությունը 5 մ է, իսկ գլխավոր փողոցներինը՝ 7 մ: Բացի բնակարանների ցանցից, պահպանվել են նաև քաղաքը շրջափակող պարսպապատի մի հատվածը և միջնաբերդի պարիսպները: Ըստ ուսումնասիրող հեղինակների՝ այն կառուցված է ուրարտական շինարարական արվեստին բնորոշ քառանկյուն զանգվածեղ քարերով: Տեղ-տեղ քարերը շարված են ուղղակի, աստիճանաձև մշակված ժայռի վրա¹: Միա-

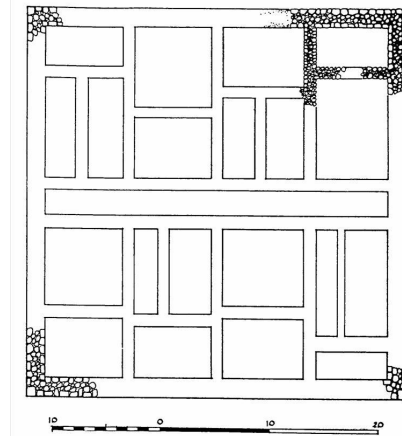
¹ Ch. Burney, Urartian Fortresses and Towns in the Van region, Anatolian Studies, VII, 1957, p. 49-50.

տիպ հատակագծով բնակելի թաղամասերը բաղկացած են գրեթե նույն դասավորությամբ երկու խումբ սենյակներից, յուրաքանչյուրում՝ չորս բնակարան (նկ. 2, 3):

Կ. Նիլանդերը², որը հատուկ զբաղվել է տեղանքի ուսումնասիրությամբ, ուշադրություն է դարձրել մշակված ժայռերի վրայի ուղղանկյուն փորված ակոսների

ՍԻ՜՜՜ 2

ՍԻ՜՜՜ 3

(20x30 սմ, խոր.՝ 8-9 սմ) և զանգվածեղ քարերին եղած ծիծեռնակի պոչի նման փոսիկների վրա: Դրանք ծառայել են քարերը ուղղահայաց և հորիզոնական դիրքով, փայտե ներդիրների օգնությամբ իրար հետ ամրացնելու համար: Բլրի ստորոտում տեղավորված քրդական Իշեկլիքեոյ գյուղի բնակարանների պատերի մեջ շարված մեծ քանակությամբ «ծիծեռնակապոչ» կապերի փորվածքներով քարեր կան: Կ.Նիլանդերը ուղղանկյուն և «ծիծեռնակապոչ» կապերով վեմ քարերը համարում է ուրարտական: Գ. Տիրացյանը³ համաձայնվելով ուղղահայաց ամրացման փոսիկների ուրարտական լինելու Կ. Նիլանդերի կարծիքի հետ, գտնում է, սակայն, որ «ծիծեռնակապոչ» ակոսները հելլենիստական շրջանի են:

Կ. Հովհաննիսյանը «Ոսկե բլրի» քաղաքը համարում է ուրարտական, սակայն համեմատում է հետուրարտական դարաշրջանի քաղաքներ Միլեթի, Կնիդոսի, Տիմգադի, Դուրա-Էվրոպոսի և այլ քաղաքների հետ⁴: Նա գտնում է, որ «Ոսկե բլրի» քաղաքը չունի հիշյալ քաղաքներին բնորոշ հասարակական խոշոր հրապարակներ, աշխարհիկ և պաշտամունքային մոնումենտալ և այլ հասարակական կառույցներ իրենց ուղղաձիգ ձևերով և այլն: «Ոսկե բլրի» մոնումենտալ կառույցները, պա-

Ch.Burney, G. Lawson, Measured plans of Urartian Fortresses. *Anatolian Studies*, X, 1960, p. 177-195. Կ. Լ. Հովհաննիսյան, Ուրարտական ճարտարապետությունը, Քաղաքաշինություն, Հայկական ճարտարապետություն, հ. I, Երևան, 1996, էջ 118-121:

² Carl Nylander, Remarks, on the Urartian Akropolis of Zernaki-tepe, *Orientalia Suecana* XIV(1965)-XV(1966), Uppsala, 1966, p. 142-148, Fig. 1,3,5,8,9; Նոյնի, *Uranians in Pasargadae*, Uppsala, 1970, p. 64, note 160.

³ Գ. Ա. Թիրացյան, Новые археологические материалы после урартского времени на территории западной Армении (Турция) и их место в истории древнеармянской культуры, *Древний Восток*, N 2, Ереван, 1976, с. 149-156

⁴ Կ. Լ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 118-119:

լատները, տաճարները և պարիսպները, ըստ նրա, մյուս ուրարտական քաղաքների նման վեր էին խոյանում կից բլուրների գագաթին իշխելով քաղաքի վրա, ստեղծելով «մեզ արդեն ծանոթ ճարտարապետական ձևերի հակադրամիասնություն»⁵:

Իր նույնատիպ թաղամասերի պատճառով ենթադրվում է, որ այն եղել է գորակայան, որտեղ ապրող զինվորները գտնվում էին պետության խնամքի տակ, այսինքն՝ «Ոսկե բլուրը ուրարտական ռազմաստրատեգիական կենտրոններից մեկն էր»⁶: Ըստ Կ. Հովհաննիսյանի, այն իր հատակագծային հորինվածքով հանդիսանում է հելլենիստական քաղաքաշինության հատակագծման «Հիպոդամյան» սկզբունքների նախատիպը⁷:

Կ. Ղաֆադարյանը գտնում է, որ «Ոսկե բլուրը» ուրարտական այլ հուշարձանների համեմատ շատ տարբեր, խիստ կանոնավոր հավասարաչափ և փոխադրահայաց հատակագծային ցանցով տիպային տներով կառույց է, որի ժամանակը հարկավոր է ճշգրտել⁸:

Այն, որ «Ոսկե բլուրը» եղել է ուրարտական քաղաք, վկայում են միջնաբերդի բազալտե քառանկյուն զանգվածեղ քարերը, որոնք ունեն նույն ձևն ու մշակումը, ինչպես Արգիշտիի խիլիկի և հատկապես դրա արևելյան՝ Արմավիր բլրի ուրարտական պարիսպների քարերը: Իզուր չէ, սակայն, որ ուրարտական ճարտարապետության գիտակ Կ. Հովհաննիսյանը քաղաքի հատակագիծը համեմատում է հելլենիստական քաղաքների հատակագծերի հետ:

Ինչ վերաբերում է ուղղահայաց կապերի ուղղանկյուն փոսիկներին⁹, դրանք ուրարտական այլ հուշարձաններից մեզ հայտնի չեն: Այն բնորոշ է հելլենիստական և մ.թ. առաջին դարերի շինարարական տեխնիկային: Այդպիսի փոսիկներ հանդիպում են Արտաշատի տաճարական կառույցի և 2007 թ. հայտնաբերված առվակոսներով սյուների¹⁰ և Գառնիի տաճարի քարերի վրա: Պարզ է նաև, որ ուրարտական պարիսպների քարերը հելլենիստական շրջանում օգտագործվել են նոր քաղաքի կառուցման ժամանակ և իրար հետ հորիզոնական ամրացվել «ծիծեռնակապուչ» կապերի միջոցով¹¹: «Ծիծեռնակապուչ» կապերով են ամրացված նաև քաղաքի կանոնավոր, նախապես մտածված պլանով կառուցված բնակելի համալիրների անկյունային քարերը: Այդպես են ամրակապված Դարոյնքի¹², հելլենիստական դամբարանի անկյունային կրաքարերը, Արմավիրի¹³ հելլենիստական շրջանի տաճարի և

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 121:

⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Արգիշտիի խիլիկի քաղաքի ճարտարապետությունը, Երևան, 1984, էջ 10:

⁹ Carl Nylander, նշվ. աշխ., նկ. 3:

¹⁰ Ջ. Խաչատրյան, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ և ուշագրավ ծեսով թաղում Արտաշատից, Պատմաբանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 2005, N 2, էջ 225, նկ. 5; Zhores D.Khacharyan, Archaeological Research in Artaxata, Pisa.Roma, 2005, N 7, p. 19-26, fig. 1-10:

¹¹ Carl Nylander, նշվ. աշխ., նկ. 8,9:

¹² С. В. Тер-Аветисян, Курганы Хасан Калы, Известия Кавказского историко-археологического института, Т. VI, Тифлис, 1926, с. 71-88.

¹³ Б. Н. Аракелян, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, ՊԲՀ, 1969,

մուտքի հարևանությամբ կառուցված կլոր աշտարակի բազալտե զանգվածեղ քարերը, Արտաշատի¹⁴ տաճարային համալիրի և հենապատի չոր շարվածքով կրաքարերը, Արցախի Տիգրանակերտի միջնաբերդի քարերը և այլն: Այսինքն, «Ոսկե բլրի» ուրարտական քաղաքի վրա հեղինիստական շրջանում կառուցվել է տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքաշինությանը բնորոշ հատակագծով և շինարարական արվեստով նոր քաղաք:

Ե՛վ ուրարտական, և՛ հեղինիստական քաղաքների անուններն անհայտ են: Ս. Տ. Երեմյանը իր «Ուրարտու պետությունը և հարևան երկրները Ն. Ք. VIII-VII դդ.» քարտեզի վրա այդ տարածքում նշում է Արգիշտիունա քաղաքը¹⁵: Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների հաղորդումների հիման վրա նա Աղիովիտ գավառում տեղադրում է նաև Ալի (Աղի)¹⁶ անունով տաճարական պաշտամունքային կենտրոնը¹⁶:

Արգիշտիունա քաղաքի և Ալի տաճարի տեղը քարտեզի վրա նշված են մոտավոր, քանի որ հնագիտական ստուգողական աշխատանքներով չեն հաստատված: Աղիովիտ գավառում հայտնի, Աղի գետի ափին կառուցված, մասամբ պեղված և ուսումնասիրված ուրարտական քաղաքը «Ոսկե բլուր»-ն (Զեռնակի թեփեն) է: Ամենայն հավանականությամբ, վերջինս Արգիշտիունա քաղաքն է և այդտեղ պետք է տեղադրել նաև Ալի անունով տաճարական կենտրոնը: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պաշտամունքային վայրերը չեն փոխվում, Արգիշտիունա-«Ոսկե բլուր» կոչվող քաղաքի սրբավայրը իր գոյությունը շարունակել է նաև հետագայում: Ինչպես, օրինակ՝ Խալդիի դռնից հետագայում դուրս էր գալիս Միհր-Միերը, կամ Արմավիրի ուրարտական տաճարի վրա, մ.թ.ա. 330-ական թվականներին Երվանդի կողմից Հայաստանն անկախ հայտարարելուց հետո կառուցվեց նոր տաճար, այնուհետև՝ քրիստոնեական եկեղեցի և այլն:

Իսկ հեղինիստական ո՞ր քաղաքն է կառուցված Արգիշտիունա-«Ոսկե բլուր» (Զեռնակի թեփեն) ուրարտական քաղաքի վրա: Ս. Տ. Երեմյանի «Հայկական պետությունը Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանում (Ն. Ք. 93-66 թթ.)», Երևան, 1979 թ. և «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում (298-335 թթ.)», Երևան, 1979, քարտեզներում Վանա լճի հյուսիսային հատվածում Աղիովիտ գավառում, Աղի գետի ափին նշված է Զարիշատ քաղաքը: Այն Արտաշես I-ի (Ն. Ք. 189-160 թթ.) կառուցած ութ քաղաքներից մեկն է, որը իր հոր անունով կոչեց Զարիշատ:

Կարելի է ասել, որ «Ոսկե բլրի» ուրարտական քաղաքի վրա կառուցված հեղինիստական քաղաքը Զարիշատն է: Նախապես մտածված կանոնավոր ցանցով հատակագիծը և շինարարական տեխնիկան համապատասխանում են Զարիշատ քաղաքի կառուցման ժամանակին, Ն. Ք. II դ.: Ուրարտական քաղաքի վրա է կառուցված նաև Արտաշատ մայրաքաղաքը (Ն. Ք. 189-188 թթ.): Ինչ վերաբերում է «Ոսկե

¹⁴ Նշվ.աշխ. 165-166, էջ 5: *Г. А. Тирация*, Культура древней Армении VІв до н. э. - III в н. э., Ереван, 1988, с.82.

¹⁵ *Տ. Խաչատրյան*, Նշվ.աշխ., էջ 225, նկ. 11:

¹⁶ Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Ատլաս, Երևան-Մոսկվա, 1961, էջ 102:

¹⁶ *Ս. Տ. Երեմյան*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 52:

բլուր»- Ջարիշատ քաղաքի անավարտ կառույց լինելուն¹⁷, դա այդպես չէ: Նրա հավասարաչափ բարձրությամբ պահպանվածությունը ոչինչ չի նշանակում: Երբ հարթավայրային կամ հարթ տարածքում հուշարձանը հողմնահարվում է, բոլոր պատերի պահպանված բարձրությունը նույնն է լինում: Մենք պեղումների ընթացքում (Արմավիր, Արտաշատ և այլն) բազմիցս ակնհայտ էնք եղել նման իրավիճակների:

Ջարիշատին տրվել է «արքունի քաղաքի» կարգավիճակ և Աղիովիտ գավառի արևմտյան մասում քաղաքային տերիտորիա¹⁸: Վերջինս «Աշխարհացոյց»-ում համարվում է Տավրոբերան «աշխարհի» գավառ: «Հայոց թագաւորէ Արտավազդ որդի Տիգրանայ: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս ի գաւառս Աղոյ ովտի և Առբերանոյ, թողլով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէսն այնց գաւառաց, յանդերձ առանձինն մտողացն Հայից և ռոճկաց, ըստ օրինակի ազգականացն որ ի կողմանս Հաշտենից որպէս զի լինել նոցա պարունականագոյն և առաւել թագաւորագն քան զայնս Արշակունիս միայն օրինադրէ ոչ կեալ յԱյրարատ ի բնակութիւնս արքայի»¹⁹: «Յետ Արտաշիսի թագաւորէ Արտաւազդ որդի նորա և հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիովտայ և Առբերանոյ, զի մի բնակեցցեն յԱյրարատ ի կալուածս արքայի. բայց միայն զՏիրան պահէ փոխանորդ իւր, զի որդի ոչ գոյր նորա»²⁰: «Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն. «ընդարձակեայ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ»: Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաստատեալ վճիռն ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէին՝ հաւասար տրոհել յինքեանս: Ջոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն, Աղիովտի և Առբերանոյ»²¹:

Այս երեք գավառներում պետք է ապրեին Արշակունի սեպուհները՝ Հաշտենքում, Աղիովտում և Առբերանում, որոնք համարվում էին «սեպուհական» (սեպուհական): Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Աղիովիտ գավառը կիսվել է և կեսը միացվել է Վասպուրականին²²: Վերջինս Առբերանի գավառի հետ համարվել է Արշակունյաց տան սեպուհական բնակավայր, «սեպու(ր)ական» կամ «Վասպուրական», «Երկիրն սեպուհական գնդին»²³: Բ. Հարությունյանը, սակայն, գտնում է, որ Վասպուրականը Աղիովիտ անունով գավառ չի ունեցել²⁴:

¹⁷ Կ. Լ. Հովհաննիսյան, Քաղաքաշինություն, Ջեռնակի թեփե, էջ 121:

¹⁸ Ս. Տ. Երեմյան, Նշվ. աշխ., էջ 33, 52:

¹⁹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց (Քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Արեղեանի և Մ. Յարութիւնեանի, Նմանահանութիւն, Լրացումները Ա. Բ. Սարգսյանի, Երևան, 1991, II, 22):

²⁰ Նույն տեղում, II, 61:

²¹ Նույն տեղում, II, 62:

²² Ս. Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Բ. Հ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1983, N 3, էջ 112-113: Նույնի՝ Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման

Նկար 6

Նկար 7

Նկար 4

Նկար 5

Պետության կայունության, անվտանգության և դավադրություններից զերծ մնալու համար, ընդունված կարգի համաձայն, Այրարատում, մայրաքաղաքում, արքունիքում իրավունք ունենալու ապրել միայն թագաժառանգը, իսկ մյուս արքայազները և հարազատները (սեպուխները) պետք է ապրեին և թաղվեին մայրաքաղաքից հեռու: Վանա լճի հյուսիսային հատվածում՝ Աղի գետի ափին կառուցված Ջարիշատ քաղաքում, Աղիովիտ և Առբերան գավառներում ապրելով՝ նրանք նույնպես գտնվում էին պետական խնամքի ներքո: Երբ Գնելը խախտում է ընդունված կարգը և գնում է Կվաշ ավան՝ իր կուրացած պապի՝ Տիրանի մոտ, պապը նրան է տալիս իր ամբողջ ունեցվածքը և կարգադրում ապրել Կվաշ ավանում, որը գտնվում է Այրարատում: Դա հաղորդում են Արշակին և ասում, որ Գնելն ուզում է սպանել նրան: Արշակը հավատալով Տիրիթին՝ «... նոյն Վարդանին ուղարկում է Գնելի մոտ, թե՛ «ընդէր բնակեցար յԱյրարատ և լուծեր զկարգ հայրենյաց (Քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ և միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, և այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից և Աղիովտի և Առբերանոյ, հանդերձ ռոճկօք և մտաւք յարքունուստ): Եւ արդ՝ ընտրելի քեզ կամ ընդունել զմահ, կամ զնալ յԱյրարատայ, և արձակել ի քէն զուստերս նախարարացոյ»: Ջայս լուեալ Գնելոյ՝ արար զհրամանս արքայի և զնաց յԱղիովի և յԱռբերանի»²⁵:

Գնելին սպանությունից հետո թաղում են Ջարիշատում: «Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտն Աղիովտի գդին Գնելոյ թաղեաց յարքունական քաղաքին Ջարիշատի. ի չքմեղս եղեալ՝ կոծ առնէ»²⁶: Հնարավոր է, այդ ավանդույթը գալիս է դեռևս ուրարտական շրջանից, որը շարունակվել է Երվանդունիների, Արտաշեսյանների և Արշակունիների օրոք: Ուստի հնարավոր է, որ վայրի ընտրությունն էլ պատահական չէ: Ավելի հավանական է, սակայն, որ այդ կարգը սահմանվել է Արտաշես I-ի կողմից, որը հայ ժողովրդի քաղաքական ու ռազմական ամենախոշոր գործիչներից մեկն էր: Արտաշեսը վերամիավորեց ոչ միայն հայկական հողերը, այլև անցկացրեց մի շարք կարևոր ռեֆորմներ՝ տնտեսական, վարչաքաղաքական, ռազմական, մշակութային և այլ բնագավառներում և, հնարավոր է նաև, սահմանեց պետական անվտանգությանը վերաբերող այդ կարգը: Որ այդ ավանդույթը Տիգրան Մեծի ժամանակ կար, խոսում է այն փաստը, որ արքունական քաղաքի կարգավիճակ է շնորհվել նաև Արցախի Տիգրանակերտին²⁷:

«Պատմի և այս, թե՛ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկե թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբոխի ի Հայս յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անուն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառսն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս, իբր թագաւորական զարմս»²⁸: Այս վկայությունը շատ նման է Ջարիշատ քաղաքին,

համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Երևան, 2001, էջ 239:

²⁵ Մովսէս Խորենացի, III, 22:

²⁶ Նույն տեղում, III, 23:

²⁷ Ժ. Խաչատրյան, Քաղաքաշինությունը Տիգրան II-ի ժամանակ, Արցախի Տիգրանակերտը, «Էջմիածին», Ա, 2006, էջ 51:

²⁸ Մովսէս Խորենացի, I, 30:

քաղաքային տերիտորիային և բնակիչներին տրված կարգավիճակին, այսինքն՝ Տիգրանակերտում նույնպես Տիգրանուհու սերնդից առաջացած ոստան կոչված ազատություն կար²⁹: Գրավոր աղբյուրների սուղ տեղեկությունների և հնագիտական հետախուզական աշխատանքների շնորհիվ Արցախի Տիգրանակերտը տեղորոշվել է Խաչեն գետի աջ ափին, Շախբուլաղի աղբյուրներից դեպի վեր, Վանքասար ձգվող լեռան լանջին՝ հարավից և արևելքից դրան հարող հարթավայրում: Լեռան հարավային կողմում ժայռերը հորիզոնական հարթեցված են, որպեսզի պարսպի քարերը չսահեն (նկ. 4): Երկու դեպքում կիսաշրջան փորվածքներ են արված, որոնք շրջանաձև աշտարակների³⁰ համար են (երկ. 400 մ): Որոշ տեղերում փորված են առկականներ՝ բնակելի հատվածի ջրերի հեռացման համար: Ամրապատի հարթեցված հատվածին կից, ներսի կողմից, որոշ տեղերում ժայռը կտրված է ուղղահայաց և ծառայել է իբրև սենյակի պատ: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք կայագործի զինվորների ապրելու և զինամթերք պահելու համար են: Նման նպատակի համար ժայռերի օգտագործումով ավելի մեծ չափերի սենյակներ բացվել են Արտաշատի միջնաբերդ տանող ճանապարհի պարիսպներին կից³¹:

Պեղումներով բացվել է կենտրոնով հարավ-հյուսիս գնացող կոպտատաշ զանգվածեղ (կվատրներով) սպիտակ կրաքարերով, չոր շարվածքով կառուցված հենապատը (նկ. 5), որը բլուրը բաժանում է երկու մասի: Պատը որոշ տեղերում մինչև հիմքը մաքրված չէ: Հիմնականում պահպանվել են առաջին շարքի քարերը, հարավային հատվածում՝ նաև երկրորդ շարքը (բարձր. 1,20 մ, բացված պատի երկ. 33 մ է): Բլրի վերին, հյուսիս-արևմտյան մասում բացվել է միջնաբերդի պարսպի մի հատված, որը շարված է խնամքով մշակված չորս շարք կվատրներով (երկ.՝ 7 մ, լայն.՝ 2,50 մ) և անկյունային շրջանաձև աշտարակը (ընդհանուր երկ.՝ 12 մ): Պարսպապատի արտաքին երկու շարքի քարերը իրար և երկրորդ շարքի քարերի հետ ամրացված են ծիծեռնակապոչ ակոսների մեջ տեղադրված փայտե ներդիրների միջոցով: Աշտարակի արտաքին երեսի քարերը նույնպես իրար հետ ամրացված են ծիծեռնակապոչ կապերով: Ինչպես վերը նշեցինք, շինարարական այս տեխնիկան բնորոշ է հելլենիստական շրջանին (Ն. Ք. III-I դդ.): Արտաքին շարքի քարերն ունեն ռուստիկում մշակում: Այն ձայնակցում է Արմավիրի հելլենիստական տաճարի և Արտաշատի հելլենիստական հարթակի արևելյան չորս շարքից բաղկացած կրաքարերով պատի ծիծեռնակապոչ կապերով շարվածքի հետ (նկ. 6)³²:

Արցախի Տիգրանակերտից հայտնաբերված գունազարդ խեցեղենը մոնոխրում է, ի տարբերություն Այրարատ գավառի, Շիրակի, հարավային և արևմտյան Հայաստանի հելլենիստական պոլիխրոմ խեցեղենի, հյուսիս-արևմտյան Իրանի գունազարդ խեցեղենի նման: Պատրաստված են մանրահատիկ կավից և լավ թրծված են:

²⁹ Ն. Ադոնց, Հայ հին շինականությունը, Երկեր, Ա, Երևան, 2006, էջ 105:

³⁰ Ժ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 5:

³¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի պաշտպանական կառույցները, ՊԲՀ, 1997, N 4, էջ. 166:

³² Ժ. Խաչատրյան, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ, էջ 225, նկ. 3, 6, 7, Zhores D. Khachtryan, նշվ. աշխ., էջ 19-28, Fig. 1-3:

Մակերեսները հիանալի մշակված և փայլեցված են, զարդաձևերը հարուստ չեն: Դրանք բաց ֆոնի վրա կարմիրով արված ժապավենաձև գոտիներ են, համաշխարհային ծառի (կենաց ծառի) պատկերներ, գոտիների մեջ արված ալիքաձև զարդեր: Կանթերը կտրվածքում կլոր են, դրանք հաճախ հարդարված են կարմիրով արված թեք գծերով (նկ. 7) և այլն:

Զարդաձևերը աղերսվում են վերոհիշյալ հայկական տարածքների հեղինակական խեցեղենի³³, ինչպես նաև Քուրի աջափնյա տարածքների, հատկապես Մինգեչաուրի մ.թ.ա. I դ. կարասային թաղումներից հայտնաբերված գունազարդ խեցեղենի զարդերի հետ³⁴, այսինքն՝ և՛ շինարարական արվեստը և՛ գունազարդ խեցեղենը ժամանակագրական առումով համապատասխանում են Տիգրանակերտի հիմնադրման ժամանակին (Ն. Բ. I դ.):

Արցախի Տիգրանակերտի «արքունի քաղաքի» կարգավիճակը մի անգամ ևս վկայում է, որ կառավարող արքայի հարազատները բնակվելու էին Այրարատ գավառից հեռու: Արարատյան հարթավայրում, բրոնզի և հատկապես ուրարտական շրջանում կառուցված ջրանցքների ցանցի շնորհիվ, զարգացել էր գյուղատնտեսությունը, շրջապատի լեռները հարմար էին անասնապահության համար: Այստեղով էին անցնում հարավից հյուսիս և արևելքից արևմուտք գնացող միջազգային առևտրական գլխավոր ճանապարհները: Ահա թե ինչու հայ թագավորները իրենց մայրաքաղաքները կառուցեցին Արարատյան դաշտում՝ Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, հետագայում՝ Դվին և այլն: Այս առումով ուշագրավ է Ղազար Փարպեցու Այրարատյան դաշտի գեղեցիկ նկարագրությունը. «... հոյակապ, հռչակավոր, երևելի գավառն Այրարատյան, .. դաշտերի լայնատարած ու որսավից, շուրջ բոլորը լեռներ գեղեցկանիստ ու փարթամ ստորոտներով ծածկված, կճղակաբաշխ ու որոճող անասուններով և նրանց հետ էլի ուրիշ բազմատեսակ կենդանիներով լեցուն: Լեռանց բարձր կատարներից ջրեր են հոսում լիովի ոռոգմամբ արբեցնելով դաշտերը, որոնք անթիվ կին ու տղամարդ բնակչությամբ փարթամացած ոստանն են մատակարարում առատ հացով ու գինով, անուշաբույր ու մեղրահամ բանջարեղենով և յուղատու զանազան սերմերով»³⁵: «Եվ ահա այսպիսի

³³ **Ճ. Դ. Խաչատրյան**, Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր, Երևան, 1981, տախտ. IX,3, nk. 34, 11, 41,2; **Գ. Ա. Կիրաչյան**, О расписной керамике древней Армении (VI в. до н.э. – III в. н.э.), ՊԲՀ, 1965, N 3, p. 268-280, ՅՈՒՆ. II, III, **Գ. Ա. Տիրացյան**, Արմավիրի պեղումները, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1974, N 12, նկ. 3 բ, **Գ. Ա. Տիրացյան, Բ. Կարապետյան**, Արմավիրի 1981-1982 թթ. պեղումները, N 10, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1983, N 10, նկ. 4, **Գ. Քոչարյան**, Դվինի հեղինակական խեցեղենը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1974, N 5, նկ. 9,10, **Հ. Խաչատրյան**, Բենիամինի անտիկ դաստակերտի հեղինակական ժամանակաշրջանի ճարտարապետությունը (մաս II), Գիտական աշխատություններ, III, Գյումրի, 2000, տախտ. 1,6; **Ա. Ֆ. Նախշբարյան**, Հայաստանի հեղինակական շրջանի գունազարդ խեցեղենի զարդամոտիվները, Մեղմագիր, պատմ. գիտ. թեկնածուի, Երևան, 2003, էջ 9-10, բուսական զարդամոտիվներ և այլն:

³⁴ **Շ. Մ. Գազիև**, Альбом кувшинных погребений, Баку, 1960, с. 19-21, табл. VIII, XI-4, XXV, XXXI; **Н. И. Рзаев**, Искусство Кавказской Албании, Баку, 1976, с. 25, 119-121, рис. 15, 44, 82, 85, 86; Նույնի՝ Художественная керамика Кавказской Албании, IV в. до н.э. - I в. н.э., Баку, 1964, с. 19, 108, рис. 12.

³⁵ **Ղազարայ Փարպեցու** Պատմություն Հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնյան, Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982, (Աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուրուբաբյան, և

ըղձալի գավառը, չնաշխարհիկ, ամենախնամ արարիչ Աստծո տվյալությամբ ամեն ինչով լցված գավառն Այրարատյան, որ գլուխն է Հայոց աշխարհի, գավառը բարեհամբավ, գավառն ամենալի, որ ինքնին օրինակ է առատաբաշխության, ինչպես Սուրբ Գրքի երկիրը Եգիպտացոց ու դրախտն Աստծո, և Արշակունի թագավորների բնակավայր ոստանը Վաղարշապատ...» և այլն³⁶:

Այսպիսով, «Ոսկե բլուր-Զարիշատ»-ը ոչ թե Ուրարտուի վերջին շրջանի քաղաքն է, և իր կանոնավոր հատակագծով, որպես քաղաքաշինական սկզբունք, համընդհանուր ճարտարապետության մեջ իր հետագա փուլերն ունի (դրանք «հիպոդամյան» մեթոդով կառուցված քաղաքներն են)³⁷, այլ վերջիններս են օրինակ հանդիսացել և Զարիշատն է այդ սկզբունքներով կառուցված քաղաք: Այն «...կանոնավոր հավասարաչափ և փոխուղղահայաց հատակագծային ցանցով տեղադրված տիպարային բնակելի տների զանգվածային կառուցապատումն է»³⁸:

Բնական է, որ «արքունի քաղաքը» պետք է նման հատակագիծ ունենար, որպեսզի բոլոր սեպուհներն էլ նույն պայմաններն ունենային: Պատահական չէ Տիրանին՝ սեպուհների բողոքի մասին վերոհիշյալ վկայությունը իրենց պայմանների նեղվածքի առթիվ: Նախապես մտածված միասնական, ընդհանուր հատակագծով է կառուցված նաև Արտաշատ մայրաքաղաքը: Զարիշատով է անցնում Տիգրանակերտ-Արտաշատ, հարավից հյուսիս տանող միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհը, որի շնորհիվ շուտով այն դարձավ խոշոր վաճառաշահ քաղաք: 369 թ. Շապուհի կողմից Հայաստանի քաղաքների ավերածության և բնակչության գերեվարության առթիվ խոսելիս, Փավստոս Բուզանդը նշում է նաև Զարիշատ մեծ քաղաքի մասին. «Առնուին և զքաղաքն մեծ Զարիշատ՝ որ էր ի գաւառին յԱդոյիովտի»³⁹:

7):

³⁶ Նույն տեղում, I, 8:³⁷ Կ. Լ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 121:³⁸ C. A. Burney and G. R. J. Lawson. Measured plans, p. 185-188; Կ. Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 10:³⁹ Փավստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագիրը Բ. Պատկանյանի), Երևան, 1987, IV, 55: